

Культурно-історичне розуміння становлення комунікативної культури особистості старшокласника засобами художньої літератури

Nesteruk-Volodymyrets O.V. Cultural and historical understanding of senior pupils' communicative culture formation by means of fiction / O.V. Nesteruk-Volodymyrets // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Issue 35. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 322–335.

O.V. Nesteruk-Volodymyrets. Cultural and historical understanding of senior pupils' communicative culture formation by means of fiction. The main features of historical and evolutionary approach have been analyzed in this article, as well as the modern tendencies within limits of cultural and activity-based psychological school concerning personal formation of an individual.

A new research method, regarding historical and evolutionary approach, for studying the formation of senior pupils' communicative culture under the influence of fiction has been detected.

The author's normative model of senior pupils' communicative culture has been suggested and fully described according to which communicative culture of senior pupils is a complex integrative personal formation which reaches the highest level of its development due to socio-cultural and communicative experience.

The results of the established research level have been represented in this article and the following conclusions have been made: the communicative culture of personality, its development level is tightly connected with the development level of communicative skills and competences of senior pupils' personality.

The peculiarities of senior pupils' communicative culture formation by means of fiction depend on their personal profile, individual thinking style, activity and communication, gender features.

Psychological and pedagogical aspects of communicative culture formation of senior pupils include teachers' demonstration of communicative culture and attitude to the subject of social interaction, represented in fiction.

Key words: communicative culture, personality, cultural and historical approach, historical and evolutionary approach, non-classical personality psychology, a dialogue.

О.В. Нестерук-Володимирець. Культурно-історичне розуміння становлення комунікативної культури особистості старшокласника засобами художньої літератури. В статті проаналізовано основні особливості історико-еволюційного підходу, окреслено сучасні тенденції досліджень в межах культурно-діяльничної психологічної школи щодо особистісного становлення індивіда. Визначено особливості відповідного до історико-еволюційного підходу методу дослідження становлення комунікативної культури особистості старшокласника під впливом засобів художньої літератури.

Запропоновано та описано авторську нормативну модель комунікативної культури особистості старшокласника, яка передбачає, що комунікативна культура старшокласника (як складне інтегративне особистісне утворення) набуває свого найвищого рівня розвитку завдяки соціокультурному та комунікативному досвіду.

У статті відображено результати констатуючого етапу дослідження та зроблено наступні висновки: комунікативна культура особистості, її рівень розвитку знаходиться у тісному взаємозв'язку із рівнем розвитку комунікативних здібностей та компетенцій особистості старшокласника. Особливості формування комунікативної культури старшокласників засобами художньої літератури залежать від їхнього особистісного профілю, індивідуального стилю мислення, діяльності та спілкування, гендерних особливостей.

Психолого-педагогічні аспекти формування комунікативної культури учнів старшого шкільного віку включають у себе демонстрацію педагогічними працівниками різноманітних моделей комунікативної поведінки та ставлення до суб'єктів соціальної взаємодії, відображених у художніх творах.

Ключові слова: комунікативна культура, особистість, культурно-історичний підхід, історико-еволюційний підхід, неklasична психологія особистості, діалог.

О.В. Нестерук-Володимирець. Культурно-историческое понимание становления коммуникативной культуры старшекласника средствами художественной литературы. В статье проанализированы основные особенности историко-эволюционного подхода, освещены современные тенденции исследований в рамках культурно-деятельностной психологической школы относительно личностного становления индивида. Определен соответствующий историко-эволюционному подходу метод исследования становления коммуникативной культуры личности старшекласника, под влиянием средств художественной литературы. Предложена и описана авторская нормативная модель коммуникативной культуры личности старшекласника, согласно которой коммуникативная культура старшекласника (как сложное интегративное личностное образование) достигает наивысшего уровня развития благодаря социокультурному и коммуникативному опыту. В статье отображены результаты констатирующего этапа исследования и сделаны следующие выводы: коммуникативная культура личности, её уровень развития на-

ходится в тесной взаимосвязи с уровнем развития коммуникативных способностей и компетенций личности старшеклассника. Особенности формирования коммуникативной культуры старшеклассников средствами художественной литературы зависят от их личностного профиля, индивидуального стиля мышления, деятельности и общения, гендерных особенностей. Психолого-педагогические аспекты формирования коммуникативной культуры учеников старшего школьного возраста включают в себя демонстрацию педагогами разнообразных моделей коммуникативного поведения и отношения к субъектам социального взаимодействия, отображенных в художественных произведениях.

Ключевые слова: коммуникативная культура, личность, культурно-исторический подход, историко-эволюционный подход, неклассическая психология личности, диалог.

Постановка проблеми. Сучасне глобалізоване суспільство ставить нові вимоги перед освітою України, саме тому розвиток і формування комунікативної культури особистості підростаючого покоління є одним із актуальних освітніх векторів. Завдяки все більшій увазі до явищ комунікації, особливо в її особистісному аспекті, неабиякого значення набуває культурно-історичний та історико-еволюційний підходи щодо дослідження вищезазначених психологічних феноменів. На сучасному етапі розвитку психологічної науки по-новому актуально сприймаються праці засновника культурно-історичного підходу Л.С. Виготського, думки якого знайшли своїх прихильників у всьому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Серед найбільш відомих послідовників Л.С. Виготського слід звернути увагу на праці О.Г. Асмолова, М. Коула, С. Скрибнера, Д. Мацумото, Дж. Гібсона, Дж. Верча, Л. Смолкі, В. Маттеуса, Л. Молла, Р. Харре та ін. Також сучасна культурно-діяльнісна школа психологічної науки базується на ідеях не тільки Л.С. Виготського, але і його однодумців, які зробили значний внесок у формування і розвиток цієї психологічної школи: О.Г. Асмолова, О.М. Леонтьєва та О.Р. Лурія. Зокрема, О.Г. Асмолов розвиває історико-еволюційний підхід, притаманний для цієї школи в парадигмі неklasичної психології особистості.

Отже, основними завданнями нашого дослідження були:

1. Проаналізувати змістовну сутність поняття «комунікативна культура особистості», окреслити особливості її складових, що забезпечують становлення особистості дитини як суб'єкта комунікації.

2. Окреслити сутність і зміст базових категоріальних підходів до проблеми дослідження комунікативної культури особистості: культурно-історичного та історико-еволюційного.

3. Обґрунтувати та описати авторську модель комунікативної культури особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аналіз наукової літератури дозволяє констатувати той факт, що дослідження, які присвячені проблемі формування комунікативної культури особистості, мають місце в різних освітніх галузях, свідченням чого є експериментальні роботи таких сучасних вітчизняних вчених, як А.В. Аносова, А.В. Білоножко, В.П. Барковський, О.О. Гаврилюк, Т.І. Гончар, О.М. Корніяка, Г.В. М'ясоїд, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.В. Садова, С.О. Сарновська, І.О. Татаріна, І.І. Тимченко, Є.Й. Юнусова, Н.В. Юрченко та ін. Проте, цілісне бачення досліджуваної проблеми та система практичних заходів з метою формування комунікативної культури у старшому шкільному віці є недостатньо розробленими, а ґрунтовні дослідження становлення і розвитку комунікативної культури старшокласника у всьому комплексі її складових (особистісної мотивації, морально-вольових якостей та комунікативної компетентності) є пріоритетними для профільної системи освіти України. На основі аналізу експериментальних досліджень зарубіжних та українських психологів доцільно виділити такі категоріальні підходи до визначення дефініції «комунікативна культура»:

1) процесуально-діяльнісний підхід (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлинський, Л.А. Венгер, С.Л. Рубінштейн, Н.Ф. Тализіна, О.К. Тихомиров та ін.);

2) когнітивно-вербальний підхід (Дж. Вашингтон, Р.Е. Риггіо);

3) соціокультурний підхід (Дж. Брунер, Л. Леві-Брюль, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія);

4) історико-еволюційного підхід (О.Г. Асмолов, М. Коул, С. Скрибнер, Д. Мацумото, Дж. Гібсон, Дж. Верч, Л. Смолкі, В. Маттеус, Л. Молл, Р. Харре. Згідно історико-еволюційного підходу виокремлюють три, побудовані із використанням неклаسیчної логіки додатковості (Н. Бор) втілення людини, що розкривають сутність її існування як особистості:

- людина як багатовимірна істота – учасник історико-еволюційного процесу, носій соціальних ролей і програм соціотипової поведінки, суб'єкт вибору індивідуального життєвого шляху;
- людина як суб'єктивна полідіяльнісна діалогічна істота, сутність якої породжується, перетворюється і відстоюється в екзистенції – у світі, в інших, у самій собі;

- людина як суб'єкт власної вільної, відповідальної і цілеспрямованої поведінки, яка постає як цінність у сприйнятті інших людей, в тому числі – і власне себе, власника відносно автономної стійкої цілісної системи різних індивідуальних якостей, які характеризують його самобутність і неповторність в мінливому світі.

За всієї різнобічності поглядів на людину, її особистість, саме багатовимірність постає, згідно поглядів О.Г. Асмолова, як її сутнісна характеристика [1, с. 13]. На нашу думку, ця характеристика є також сутнісною характеристикою такого складного особистісного утворення, як комунікативна культура особистості, що представляє собою поєднання двох рівнів вияву: а) особистісний рівень, який включає особистісно-мотиваційні утворення суб'єкта спілкування, а також його емоційно-вольові особливості; б) рівень комунікативної компетентності, що утворений операційно-технічними засобами: комунікативні знання, навички та вміння, досвід суб'єкта спілкування.

Це бачення можна представити у вигляді нормативної моделі комунікативної культури особистості (Рис. 1).

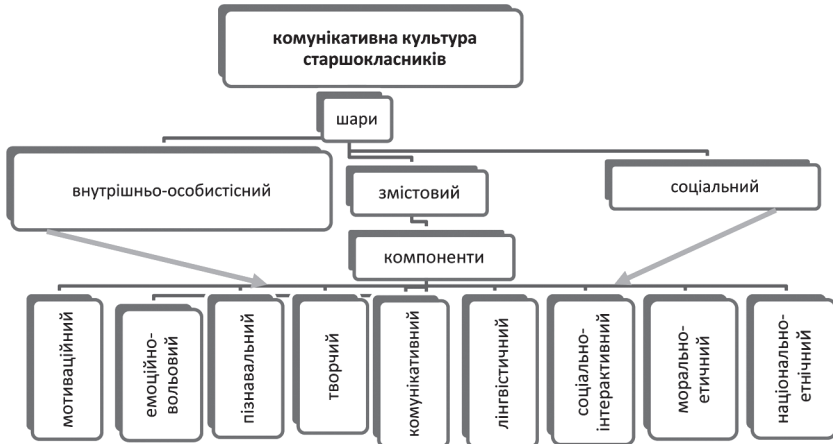


Рис. 1. Нормативна модель комунікативної культури старшокласника

Таке бачення комунікативної культури особистості є достатньо близьким до поглядів Л.С. Виготського щодо зовнішнього вияву у поведінці внутрішніх якісних змін особистості дитини в процесі її культурного розвитку і пошуку відповідного методу дослідження. Як зауважує вчений, цей метод можна було б назвати «інструментальним», адже він базується на розкритті

«інструментальній функції» культурних знаків у поведінці та у її розвитку. Цей метод за своєю сутністю є методом історико-генетичним і в дослідження він привносить, так звану, «історичну точку зору»: «Поведінка може бути зрозумілою тільки як історія поведінки» (П.П. Блонський) [3].

Використання цього методу, за словами Л.С. Виготського, є можливим в плані: а) аналізу складу культурного прийому поведінки; б) структури цього прийому як цілісної функціональної єдності всіх включених в його склад процесів; в) психогенезу культурної поведінки дитини. Зазначений метод є не лише ключем до розуміння найвищих, тобто таких, що виникли в процесі культурного розвитку, форм поведінки дитини, але й шляхом практичного оволодіння ними у процесі виховання та шкільного навчання. Хоча він і базується на природничих методах вивчення поведінки, зокрема – на умовнорефлекторному методі, своєрідність його полягає у вивченні складних функціональних структур поведінки та їхніх специфічних закономірностей. У психологічному дослідженні цей метод, за словами Л.С. Виготського, користується об'єктивними засобами і при вивченні найвищих функцій поведінки, які складаються із складних інтрапсихічних процесів. Описуваний метод робить спробу експериментально сприяти власне процесу утворення найвищих форм поведінки, замість того, щоб вивчати саму функцію в її розвинутому вигляді, що є найбільш сприятливим для стадії зовнішнього культурного прийому поведінки за Л.С. Виготським. Розв'язуючи складну внутрішню діяльність із діяльністю зовнішньою, змушуючи, наприклад, дитину при запам'ятовуванні вибирати та розкладати картки, а при утворенні понять – пересувати і розподіляти фігури і т.д., дослідник, за словами Л.С. Виготського, створює зовнішній, об'єктивний ряд реакцій, функціонально пов'язаний із внутрішньою діяльністю, що слугує початком для об'єктивного дослідження. Так, Л.С. Виготський метафорично порівнює інструментальний метод із діями такої людини, яка ніби хотіла би простежити за шляхом риби на глибині від тієї точки, де вона занурюється у воду, до тієї, де вона знову випливає на поверхню. При цьому він пропонує накинути петлю із мотузки на цю рибику і за рухом того кінця мотузки, який ця людина тримає в руках, прагнути відновити траєкторію цього шляху. У своїх експериментах Л.С. Виготський намагався так само тримати у своїх руках зовнішню нитку внутрішнього процесу [3, с. 11–12]. У процесі формування культурних форм поведінки відбувається своєрідна двобічна взаємодія між дослід-

ником і дитиною. Характер взаємодії між ними, як суб'єктами комунікативної культури, є діалогічним за своїм виявом. Головним доказом діалогічної природи комунікативної взаємодії постає сама природа комунікативної дії, особливо порівняно із цілераціональною дією, оскільки остання має однозначний сенс, заданий мотивом або метою, тобто вона є «монологічною» за своєю сутністю і не потребує жодних герменевтичних зусиль; одночасно як комунікативна дія обов'язково неоднозначна, вона потребує порозуміння хоча б двох її учасників, тобто вона діалогічна за власною сутністю [1, с. 144–145], [2, 8, 9, 10, 11].

У своїй роботі «Проблема культурного розвитку дитини» [3] Л.С. Виготський говорить про те, що розвиток культури дитини – це передусім розвиток форм її поведінки, перетворення одних форм в якісно інші. Культурний розвиток, за Л.С.Виготським, полягає в засвоєнні таких форм поведінки, які базуються на використанні знаків і символів, в якості засобів для реалізації тієї чи іншої психічної функції або операції. Культурний розвиток особистості полягає саме в оволодінні такими допоміжними засобами поведінки, які людство створило в процесі свого історичного розвитку і якими є мова, письмо та ін. Продовжуючи думку Л.С. Виготського щодо «впрощування», ми вважаємо, що використання художньої літератури для розвитку комунікативної культури особистості є найбільш релевантним засобом відносно культурно-історичного підходу для досягнення цієї мети. Порівнюючи особливості поведінки та психічного складу «дитини-примітива» і культурно розвинутої дитини, Л.С.Виготський переконливо виявляє суттєві якісні відмінності між ними [3 с.2–3].

У статті було проаналізовано особливості особистості старшокласників, зокрема особливості її комунікативної складової у зв'язку з їхнім ставленням до художньої літератури – негативного, нейтрального та позитивного і її якісного вибору від популярних бестселерів до класичних творів. Звичайно, в старшому шкільному віці серед вихованців позашкільного навчального закладу справжніх «культурних примітивів», про які писав Л.С.Виготський, бути не може, оскільки це – заклад додаткової освіти для обдарованих дітей, але за нашими спостереженнями існує якісна градація щодо рівня комунікативної культури старшокласників у поведінкових виявах.

Так, Л.С. Виготський зазначає, що низький рівень розвитку логічного мислення зумовлений недостатнім володінням мовою і відповідною незрілістю щодо утворення наукових понять [3, с. 2] та є внутрішньою причиною гальмування виявів куль-

турної поведінки. Художня література, її досконала мова, що притаманна для класичних літературних зразків, є найкращим засобом для розвитку здатності підростаючої людини щодо використання мови як знаряддя мислення [3, с. 2]. Отже, можна сформулювати гіпотезу, згідно якої розвинута читацька мотивація і обміркований вибір класичної літератури старшокласниками буде сприяти розвитку логічного мислення у його понятійному аспекті, та, відповідно, не буде спостерігатися затримка культурного розвитку юної особистості на цьому рівні.

Так, Л.С.Виготський зауважує, що чітко побачити особливості розвитку культури можна тільки тоді, коли відбувається розходження двох шляхів розвитку: біологічного і культурного, що можна спостерігати за умов затримки розвитку однієї з них, зокрема, як у випадку дитячої примітивності. В ситуації нормативного розвитку обидві шляхи зливаються і біологічне дозрівання структур нервової системи дозволяє дитині опанувати мову як знаряддя мислення для подальшої культурної трансформації, оскільки у підлітковому віці діти здебільшого вже володіють достатньо сформованим понятійним мисленням, а на етапі старшого шкільного віку особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку і має збагачений ментальний досвід. Перехід від дитинства до дорослості у суспільстві передбачає залучення дитини до оволодіння системою знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може створювати матеріальні та духовні цінності, виконувати суспільні функції і нести соціальну відповідальність. Отже, ранній юнацький вік передусім пов'язаний із процесами соціалізації, а, відповідно – і бурхливим розвитком комунікативної культури особистості та є визначним етапом культурного розвитку особистості. На чому базується це ствердження? Як зауважує Л.С. Виготський, культурний розвиток не створює чогось нового, окрім того, що є включенням як потенційна можливість у природній розвиток дитини [3, с. 3].

За віковою періодизацією, зауважує Г.С. Костюк [7], період життя дитини від 15 до 17-18 років має назву старшого шкільного віку, або ранньої юності, і у цьому випадку беруться до уваги не тільки ознаки фізичного дозрівання, але й особливості психічного розвитку, характерні риси провідної діяльності, якою є навчання в старших класах загальноосвітньої школи, або відповідних профільних закладів освіти: ліцеїв, коледжів, училищ і т.д. Не применшуючи значення біологічного дозрівання, найбільш важливою на етапі ранньої юності, як ми до цього зауважували, є соціальна ситуація розвитку, оскільки основні етапи пубер-

татного розвитку вже завершуються, а в ситуації соціального розвитку старшого школяра підготовлюються і відбуваються суттєві зміни: юна особистість обирає майбутню спеціалізацію, безпосередньо починає реалізовувати свій вибір, відповідно, відбувається її підготовка до життя дорослої людини, до виконання відповідальних соціальних функцій. За період ранньої юності підрастаюча особистість поступово досягає такого ступеня фізичної, психічної і соціальної зрілості, за якого вона стає здатною самостійно і свідомо їх виконувати [7, с. 222].

Фактором формування особистості в період ранньої юності є спілкування з однолітками, особливо під час навчальної діяльності, коли старшокласники стикаються із різними формами суспільних контактів, що регулюються певними правилами і культурними нормами поведінки [7, с. 228]. Саме на цьому фундаменті психосоціального та фізіологічного розвитку відбувається формування комунікативної культури старшокласника [4, 6, 12,]. Варто зауважити, що у спілкуванні з однолітками підрастаюча особистість не завжди отримує комунікативні зразки високого культурного рівня, але цей недолік можна усунути, підключаючи до ситуації комунікативного розвитку ті культурно-комунікативні зразки, які представлені в художніх літературних творах, а, особливо, за умови інтерактивного їхнього опрацювання [8, 9, 10, 11, 14].

Звертаючись до класичної праці Л.С.Виготського «Проблема культурного розвитку дитини», ми знаходимо досить важливі для практичного психолога системи освіти висновки: коли ми цілеспрямовано втручаємося в перебіг процесів людської поведінки, то цей вплив реалізується тільки за тими законами, якими підпорядковуються ці процеси у своєму природному перебігу. Отже, формування комунікативної культури у старшому шкільному віці засобами художньої літератури ми можемо здійснювати тільки враховуючи основні досягнення, новоутворення і актуальні шляхи розвитку, які повинна пройти юна особистість за цей період (15-18 років), орієнтуючись на нормативні показники і враховуючи індивідуальні розбіжності. Як влучно зауважує сучасний послідовник ідей Л.С. Виготського О.Г. Асмолов у третьому виданні своєї праці «Психологія особистості», цитуючи самого Л.С. Виготського, експериментальна психологія не завжди підкоряється основним канонам раціонального пізнання [1, с.7], тому ці індивідуальні розбіжності можуть бути дуже суттєвими, враховуючи індивідуальний досвід дитини, її життєвий шлях і комунікативний простір, в якому вона зростає.

На основі отриманих результатів нашого дослідження, яке проводилось на базі сучасних позашкільних закладів, на констатувальному етапі було виявлено три рівні розвитку комунікативної культури особистості старшокласників, а саме: високий, середній і низький. При цьому, для високого рівня комунікативної культури особистості, згідно отриманих результатів, притаманні наступні особистісні риси і поведінкові прояви: адекватна або адекватно завищена самооцінка, перевага абстрактно-вибіркового стилю мислення, високий рівень інтелектуального розвитку, розвинута пізнавальна та читацька мотивація, відкритість та позитивне ставлення до себе і оточуючих, гнучкість мислення поєднано з емоційною стійкістю, оптимістичність, особистісна зрілість, організованість та неімпульсивність поведінки, інтегрованість особистості, низький рівень агресивності, конфліктності тощо. Проте, на більш низьких рівнях розвитку комунікативної культури особистості ми спостерігаємо за дещо протилежною картиною: зростання конфліктності та агресивності, неадекватну самооцінку (у її крайніх проявах), ригідність мислення або його емоційну дезорганізацію, ті чи інші прояви соціальної дезадаптації, переважаючий абстрактно-послідовний стиль мислення. Наше дослідження частково підтверджує результати дослідження соціального інтелекту В.М. Куніциної [8], оскільки, за нашими спостереженнями, перевага абстрактно-послідовного стилю мислення, для якого притаманним є високий рівень рефлексивності, характеризує недостатній розвиток комунікативної культури особистості старшокласників, а помірне формування цього стилю поєднано із розвинутим абстрактно-вибірковим стилем характеризує старшокласників із розвинутою комунікативною культурою [12, 13].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.

Так, ми передбачаємо, що:

- Комунікативна культура особистості, її рівень розвитку знаходиться у тісному взаємозв'язку із рівнем розвитку комунікативних здібностей та компетенцій особистості старшокласника.
- Особливості формування комунікативної культури старшокласників засобами художньої літератури залежать від їхнього особистісного профілю, індивідуального стилю мислення, діяльності та спілкування, гендерних особливостей.

- Існує взаємозв'язок між сформованістю особистісно-мотиваційних утворень суб'єкта спілкування і розвитком його комунікативної культури – передусім її операційних (поведінкових) характеристик.
- Розвиток у старшокласників комунікативної культури залежить від сучасного і цілеспрямованого формування мотиваційного підґрунтя комунікативних якостей і вмінь, через які вона виявляється. Опанування культурного спілкування визначається також організаційно-дидактичним підходом до навчання спілкування і мірою комунікативної активності найстаршого школяра.
- Ефективність формування у школярів комунікативної культури підвищується за умови використання у навчально-виховному процесі наукового знання про специфіку розвитку її основних структурно-змістових складових – особистісної мотивації, морально зорієнтованих якостей і вольових властивостей, комунікативних знань і вмінь.
- Ефективним засобом формування конструктивних комунікативних норм і цінностей підростаючого покоління, загальної комунікативної культури може бути відповідно підібрана та інтерактивно опрацьована художня література, що виступає як один із видів альтернативного щодо засобів мас-медіа соціального впливу на особистість учнів старших класів. Психолого-педагогічні аспекти формування комунікативної культури учнів старшого шкільного віку включають у себе демонстрацію педагогічними працівниками різноманітних моделей комунікативної поведінки та ставлення до суб'єктів соціальної взаємодії, відображених у художніх творах.
- Комунікативне насичення освітнього процесу відбувається за рахунок використання засобів імітації, драматизації та організації опосередкованої рефлексії комунікативних зразків, представлених у найкращих зразках художньої літератури.

На жаль, не всі питання з даної проблеми є до кінця розв'язаними в психології. Однією з актуальних проблем на сучасному етапі розвитку психологічної науки є вирішення питання цілісного бачення досліджуваної проблеми формування комунікативної культури у старшому шкільному віці та запровадження системи практичних заходів з цією метою. Також більш докладно структуру комунікативної культури старшокласників та використання засобів художньої літератури для її розвитку і

методику її діагностування буде проаналізовано в наступних наших публікаціях.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека [Текст] / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : Смысл, 2007. – 528 с.
2. Бугайски М. Язык коммуникации [Текст] / Мариан Бугайски / [пер. с польск.]. – Х. : Изд-во «Гуманитарный центр» Артеменко Э. Г., 2010. – 544 с.
3. Выготский Л.С. Проблема культурного развития ребёнка (1928) [Текст] / Лев Семенович Выготский // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – 1991. – № 4. – С. 5-18.
4. Гончар Т.І. Комунікативна компетентність: суть, структура, розвиток : [Електронний ресурс] / Тетяна Іванівна Гончар // Вісник КНУКіМ. Педагогіка. – К. : 2008. – № 2 (7). – С. 9–17.
5. Завершнева Е.Ю. Записные книжки, заметки, научные дневники Л.С. Выготского: результаты исследования семейного архива [Текст] / Екатерина Юрьевна Завершнева // Вопросы психологии. – 2008 – № 1, 2. – С.132–145, С.120–136.
6. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості [Текст] / Ольга Миколаївна Корніяка // Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України] / [за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 3. – С. 294–316.
7. Костюк Г.С. Вікова психологія [Текст] / Григорій Силович Костюк; [за ред. Г.С. Костюка]. – К. : Радянська школа 1976. – 199 с.
8. Куницына В.Н. Трудности межличностного общения [Текст]: Дисс.... докт. психол. наук / Валентина Николаевна Куницына. – СПб. : СПбГУ, 1991. – 387 с.
9. Михальчук Н.О. Психологія читання та розуміння літературних творів старшокласниками : [монографія] / Наталія Олександрівна Михальчук. – К. : ТОВ «Принт Хауз», 2012. – 368 с.
10. Михальчук Н.О. Обґрунтування старшокласниками літературних творів як критерій їх адекватного розуміння [Текст] / Наталія Олександрівна Михальчук // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН Украї-

- ни / [за ред. С.Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. 10, вип. 4. – С. 348–359.
11. Михальчук Н.О. Розвиток інтелектуальних можливостей школярів засобами літератури : [навчально-методичний посібник] / Наталія Олександрівна Михальчук, Едуард Зенонович Івашкевич, Раїса Захарівна Потапшук. – Рівне : Принт-Хауз, 2010. – 192 с.
 12. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія професійної комунікації : [навчальний посібник] / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. – 528 с.
 13. Сайтарли І.А. Специфика социологического подхода к исследованию культуры отношений [Текст] / Інна Анатоліївна Сайтарли // Альманах КНУ ім. Т. Шевченко. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 16. – С. 52–59.
 14. Турчин Т.О. Розвиток особистісної рефлексії у підлітків засобами художньої літератури [Текст] : Дисс... канд. психол. наук / Тетяна Олексіївна Турчин; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2009. – 170 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Asmolov A.H. Psykholohyya lychnosty : kul'turno-ystorycheskoe ponymanye rozvytyya cheloveka [Tekst] / Aleksandr Hryhor'evych Asmolov . – М. : Smysl, 2007. – 528 s.
2. Bugajsky M. Jazyk kommunykacyu [Tekst] / Maryan Bugajsky / [per. s pol'sk.]. – H. : Yzd-vo «Gumanytarnj center» Artemenko E. G., 2010. – 544 s.
3. Vyhotskyy L.S. Problema kul'turnoho rozvytyya rebenka (1928) [Tekst] / Lev Semenovych Vyhotskyy // Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14, Psykholohyya. 1991. – N 4. – S. 5–18.
4. Gonchar T.I. Komunikatyvna kompetentnist': sut', struktura, rozvytok : [Elektronnyj resurs]. / Tetjana Ivanivna Gonchar // Visnyk KNUKiM. Pedagogika. – K. : 2008. – № 2 (7). – S. 9–17. – [Rezhyim dostupu : [http:// archive.org.ua/archive/2008-02-07/knukim-edu.kiev.ua/articles_gonchar.htm](http://archive.org.ua/archive/2008-02-07/knukim-edu.kiev.ua/articles_gonchar.htm)].
5. Zavershneva E.Ju. Zapisnye knizhki, zametki, nauchnye dnevniki L.S. Vygotskogo: rezul'taty issledovaniya semejnogo arhiva [Tekst] / Ekaterina Jur'evna Zavershneva // Voprosy psihologii. – 2008. – № 1, 2. – S.132–145, S.120–136.
6. Kornijaka O.M. Suchasni pidhody do vyvchennja komunikatyvnoi' kompetentnosti osobystosti [Tekst] / Ol'ga Mykolai'vna Kornijaka // Problemy suchasnoi' psihologii' : [zb. nauk. prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo uni-

- versytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psychologii' imeni G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny] / [za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi']. – Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2009. – Vyp. 3. – S. 294–316.
7. Kostjuk G.S. Vikova psychologija [Tekst] / Grygorij Sylovych Kostjuk; [za red. G.S. Kostjuka]. – K. : Radjans'ka shkola 1976. – 199 s.
 8. Kunicyna V.N. Trudnosti mezhlichnostnogo obshhenija [Tekst] : Diss.... dokt. psihol. nauk / Valentina Nikolaevna Kunicyna. – SPb. : SPbGU, 1991. – 387 s.
 9. Myhal'chuk N.O. Psychologija chytannja ta rozuminnja literaturnyh tvoriv starshoklasnykamy : [monografija] / Natalija Oleksandrivna Myhal'chuk. – K. : TOV «Prynt Hauz», 2012. – 368 s.
 10. Myhal'chuk N.O. Obg'runtuvannja starshoklasnykamy literaturnyh tvoriv jak kryterij i'h adekvatnogo rozuminnja [Tekst] / Natalija Oleksandrivna Myhal'chuk // Zb. nauk. prac' Instytutu psychologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny / [za red. S.D. Maksymenka]. – K. : GNOZIS, 2008. – T. 10, vyp. 4. – S. 348–359.
 11. Myhal'chuk N.O. Rozvytok intelektual'nyh mozhlyvostej shkoljariv zasobamy literatury : [navchal'no-metodychnyj posibnyk] / Natalija Oleksandrivna Myhal'chuk, Eduard Zenonovych Ivashkevych, Rai'sa Zaharivna Potashnjuk. – Rivne : Prynt-Hauz, 2010. – 192 s.
 12. Orban-Lembryk L.E. Psychologija profesijnoi' komunikacii' : [navchal'nyj posibnyk] / Lidija Ernestivna Orban-Lembryk. – Chernivci : Knygy – HHI, 2010. – 528 s.
 13. Sajtarli I.A. Specifika sociologicheskogo podhoda k issledovaniju kul'tury otnoshenij [Tekst] / Inna Anatoliivna Sajtarli // Al'manah KNU im. T. Shevchenko. Filosofs'ki problemi gumanitarnih nauk. – 2010. – № 16. – S. 52–59.
 14. Turchyn T.O. Rozvytok osobystisnoi' refleksii' u pidlitkiv zasobamy hudozhn'oi' literatury [Tekst] : Dyss... kand. psihol. nauk / Tetjana Oleksii'vna Turchyn; Prykarpac. nac. un-t im. V. Stefanyka. – Ivano-Frankivs'k, 2009. – 170 s.

Received November 12, 2016

Revised December 15, 2016

Accepted January 17, 2017